

ПРИМІСЬКІ ЗОНИ: ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ, ЛАНДШАФТНА СТРУКТУРА

Ландшафти заселених територій, або селитебні (від слова “селити”) ландшафти, займають особливе місце в структурі антропогенних ландшафтів. З їх появою починається активний процес антропогенізації натуральних та формування антропогенних ландшафтів. Система поселень утворює своєрідний каркас антропогенних ландшафтів будь-якого регіону, а люди і техніка, що тут знаходяться, – основне джерело їх подальшого формування та функціонування [2].

Враховуючи глибину перетворення натуральних ландшафтів, більшість авторів розділяють селитебні ландшафти на два типи: міські та сільські. З ландшафтознавчого погляду сільські ландшафти вивчені недостатньо. Міські – більш детально. Завдяки дослідженням Я.Р. Дорфмана, О.М. Койнова, І.С. Круглова, М.М. Куниці, Г.І. Денисика, О.Ю. Дмитрука та інших встановлено, що міста з їх господарством та згустками населення є найбільш активною формою впливу людини на природу та формування екологічної ситуації у відповідному регіоні. Натуральні ландшафти при цьому корінним чином перебудовуються, на їх місці формуються якісно нові антропогенні комплекси і системи.

Наприкінці ХХ ст. ландшафти міст не завжди “вписуються” в ландшафтну сферу Землі у її класичному розумінні [6]. У вертикальному розрізі міські ландшафти виходять за межі ландшафтної сфери. Висотні будинки міст досягають відміток 300 і більше метрів, а підземні комунікації розташовані на глибинах до 100 м.

Крім вертикальних “порушень” меж ландшафтної сфери, міські ландшафти постійно розширюють свої площі за рахунок прилеглих до них сільських, лісових, сільськогосподарських, рекреаційних, водних і навіть промислових ландшафтів. При взаємодії з ними формуються своєрідні, ще слабо досліджені з ландшафтного погляду, приміські зони. Приміським зонам більше уваги приділяють економісти, економіко-географи, архітектори, фахівці з охорони природи та рекреації. Ландшафтознавці лише приступили до вивчення цієї складної антропогенної системи.

Формування приміської зони – її території, конфігурації і структури визначають - людність і функціональне призначення міста. Чим більше місто, тим більша його приміська зона. У “Енциклопедичному словнику географічних термінів” (1968) приміська зона визначається як “територія, що оточує місто і знаходиться з ним у взаємодії”.

Кожне місто активно і різнобічно впливає на прилеглі до нього ландшафти, серед яких частіше зустрічаються лісові антропогенні та сільськогосподарські. Внаслідок цього впливу й формується приміська зона; це по суті – продовження міста, як реальне, так і потенціальне.

З ландшафтознавчого погляду “місто і прилеглі до нього ландшафти утворюють взаємодіючу антропогенну парагенетичну систему” [5]. У зв'язку з цим до приміської зони відносяться усі ті ландшафти, на які впливає господарська й рекреаційна діяльність населення міста. Дослідження показують, що у приміських зонах особливо ускладнюється організація і змінюється структура

сільськогосподарських ландшафтів. У посівах і посадках зростає роль городніх і плодово-ягідних культур, сінокосів і пасовищ. Їх інтенсивне вирощування і використання сприяє впровадженню ландшафтно-інженерних систем: поливних на терасах та плакорах і осушувальних в заплавах річок, тепличних комплексів тощо. Та особливо характерними для приміських зон є широке розповсюдження рекреаційних ландшафтів і комплексів, на які активно впливає рекреація.

У населених пунктах приміських зон формуються і постійно розширюються площі багатоповерхових та селитебто-помислових типів міських ландшафтів [2]. За останні 25 років у прилеглих до Вінниці населених пунктах їх площі збільшилися у 7 разів, а водних, здебільшого рекреаційного призначення, у 12 разів. Серед рекреаційних водних ландшафтних комплексів переважають ставки і водосховища. У зв'язку з тим, що великі (здебільшого обласного підпорядкування) міста розташовані на річках, то і водосховища приурочені до них – у міських ділянках річок. У приміській зоні частіше знаходяться їх мілководні та заболочені верхів'я. Для купання вони не придатні, але це прекрасні місця для рибної ловлі та осіннього полювання.

У приміській зоні спостерігається велика концентрація ставків, що іноді на річках утворюють каскади. Здебільшого, це спеціалізовані рибні цехи, але основна частина ставків використовується для рекреації. Площа ставків – від 1 – 2 до 10 – 15 і більше гектарів, глибина – від 0,5 до 2,5 м; вони часто замулені та зарослі водно-болотною рослинністю. Заболочені та зарослі ставки у приміських зонах значно погіршують екологічний стан малих річок, знижують їх рекреаційну значимість і є, на даний час, однією з актуальних проблем в оптимізації та раціональному використанні природи і ландшафтів приміських зон.

Характерною ландшафтною ознакою приміських зон стали дачні поселення та колективні приміські сади. Частіше вони розташовані на непридатних для сільського господарства або малопродуктивних землях. У порівнянні з 1980 роком їх площа в околицях м. Вінниці зросла в десятки разів. В окремих випадках дачні поселення й колективні сади стали однією з ознак зовнішніх меж приміських зон. Другою такою ознакою є місця багатоденного “осілого” відпочинку, що частіше пов'язані з лісовими масивами та водними комплексами. Ці ознаки визначають також конфігурацію приміських зон.

Поки що приміські зони виділяють як єдине ціле, проте вже є випадки поділу їх на підзони. Критерії (ознаки) виділення підзон різні. На нашу думку, при визначенні *зовнішньої межі* приміської зони за основу необхідно брати просторове розташування самого характерного для неї класу антропогенних ландшафтів. У приміській зоні багато селитебних, дорожніх, сільськогосподарських та лісових ландшафтів. Частина з них теж виконує функції рекреаційних, а тому характерними для приміських зон є рекреаційні ландшафти. Останні складаються з власне рекреаційних (ліси та лісопарки, водосховища і ставки, колективні сади тощо) і ландшафтно-техногенних систем (санатоїї, будинки відпочинку, кемпінги, дачні будівлі, спортивні і туристичні бази, табори відпочинку тощо).

У довкіллях обласних міст добре виділяються дві підзони – внутрішня (ближня) і зовнішня (дальня). *Внутрішня приміська підзона* – це місце відпочинку, а також деяких виробництв, технологічно тісно пов'язаних з містом. Ширина її не перевищує 10 – 15 км, а в ландшафтній структурі роль фонових тут відіграють рекреаційні комплекси. Натуральні ландшафтні комплекси тут скоріше

виключення. Ліси, що збереглися, рекреаційно перевантажені. У Сабарівському та П'ятничанському лісах, що примикають безпосередньо до Вінниці, у вихідні та святкові дні відпочиває 3 – 8 тис. чоловік. Тут на 1 га лісу існує понад 12 км доріг, алей, стежок; кількість місць під вогнищами за останні 5 – 7 років збільшилась у 14 разів.

Зовнішня приміська підзона включає території багатоденного “осілого” відпочинку. Завдяки розвинутій мережі доріг та наявності транспорту, зовнішня межа приміської зони Поділля знаходиться на відстані 35 – 40 і більше км (у кожному конкретному випадку визначають індивідуально).

Рекреаційні ландшафти зовнішньої приміської зони розташовані нерівномірно у вигляді “гнізд”, приурочених до долин річок, лісових масивів, ставків та озер. Завдяки цьому зовнішня підзона часто асиметрична. Крім рекреаційних ландшафтів тут широко розповсюджені антропогенні комплекси інших класів – садові, польові, пасовищні, лісокультурні. Частіше, ніж у внутрішній підзоні, зустрічаються залишки натуральних ландшафтів і навіть заповідні об'єкти, що займають великі площі.

Специфіка приміської зони диктує двоплановість порівняльного аналізу її компонентів і ландшафтів – ступінь урбанізації у відношенні до міста і рівень антропогенізації в порівнянні з антропогенними ландшафтами. Це вимагає детальнішого, ніж в інших випадках, використання в процесі досліджень приміських зон, методу історико-генетичних рядів. Основою таких рядів є “часові зрізи” найбільш характерних для кожної приміської зони етапів розвитку. “Числові зрізи” відображають на трьох (мінімальна кількість) картах: натуральних ландшафтних комплексів, що існували до формування міста; сучасних ландшафтів приміської зони та прогнозованої ландшафтної картосхеми на найближчі 25 – 50 років.

Досвід та аналіз літератури показує, що на даний час і в майбутньому приміські зони необхідно розглядати як вільні поля (території) для подальшого формування міських ландшафтів. У зв'язку з цим вони повинні зайняти провідне місце у регіональних екологічних дослідженнях, особливо у вирішенні екологічних проблем та проблем раціонального природокористування. Приміські зони – реальність. Їх дослідження повинні проводитись на такому ж ландшафтознавчому рівні, як і міських ландшафтів.

Особливо актуальним у дослідженнях приміських зон стають проблеми охорони природи. Тут охороняти необхідно не тільки окремі види рослин (сон-траву, горицвіт та ін.) і тварин (лелеку, сірого журавля та ін.), але і збережені до нашого часу натуральні урочища. У приміських зонах натуральні ліси та луки повинні охоронятися так само, як оберігаються земельні ділянки та власність підприємств. Доступ людей до природних угідь необхідно регулювати, а поведінку відвідувачів (рекреантів) регламентувати не менше ніж на міських вулицях та парках.

Враховуючи зростаючий процес урбанізації, необхідно уже зараз розпочати складати Червону книгу урочищ приміських зон усіх міст Поділля. Прикладами урочищ, що можуть бути занесені до Червоної книги околиць м. Вінниці, є Сабарівське городище (скіфських часів), Лиса гора та урочище Чапля, Медвідська лісова дача тощо. Ці та інші урочища у подальшому не тільки збережуть різноманіття структури приміської зони м. Вінниці, але і стануть своєрідним генофондом натуральної природи Середнього Побужжя.

1. Воропай Л.И., Куница М.А. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолии. – Черновцы: ЧГУ, 1982. – 90 с.
2. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. – Вінниця: Арбат, 1998. – 289 с.
3. Койнов О.М. Ландшафт города Львова // Доклады и сообщения Львовского отдела Географического общества СССР. – Львов, 1964. – С. 22 – 26.
4. Круглов И.С. История, современное состояние и перспективы освоения природных территориальных комплексов города Львова и окрестностей. Автореферат дис. канд. геогр. наук. – К., 1992. – 22 с.
5. Мильков Ф.Н. Физическая география: учение о ландшафте и географическая зональность. – Воронеж: ВГУ, 1986. – 328 с.
6. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты. – М.: Наука, 1973. – 222 с.
7. Пашенко В.М. Теоретические проблемы ландшафтоведения. – К.: Наукова думка, - 1993. – С.152 – 164.